

Az 1990-es években tanúi lehettünk, hogy hogyan vált szomszédságunkban horvát, bosnyák és szerb nyelvvé a korábban még egynek mondott és tanított szerb-horvát. A három nyelv majdnem teljesen egyező nyelvtannal és szókinccsel rendelkezik, de a többségében katolikus horvátok (és a muzulmán bosnyákok) latin betűs írást használnak, az ortodox szerbek és montenegróiak pedig egyre következetesebben cirill betűset. A nyelvi elkülönülés, amely Jugoszlávia felbomlásával párhuzamosan indult meg, kulturális téren rokon eredetű etnikumok azon döntésének következménye, hogy azok a nyugat- és közép-európai, az oszmán-török avagy a bizánci kultúrkör örökségét vállalják-e fel.

Anélkül, hogy a párhuzam részleteibe bocsátkoznánk, hasonló jelenséget vizsgálhatunk a közép- és kelet-európaiktól művelődéstörténetileg szinte teljesen idegen dél-ázsiai szubkontinensen is. 1947-ben függetlensége elnyerésével a gyarmati Brit-India a többségében hindu, ám magát vallásilag semlegesnek nyilvánító modern Indiára és a magát iszlám országnak valló Pakisztánra vált szelt. A kettéválás a nyelvi elkülönülést is megpecsételte, India államnyelve a jórészt hinduk által használt nágarí írásos hindi, míg Pakisztáné az arab íráson alapuló urdú lett. A kettőt egy nyelvnek, hindusztáninak tekintő, Mahátmá Gándhí és napjainkban Salman Rushdie által képviselt álláspont nem bír intézményes politikai támogatottsággal, annak ellenére, hogy a két nyelv nyelvtana és hétköznapi szókinccse szinte teljes egészében azonos, és beszélői különösebb nehézség nélkül megértik egymást.

A britek nyelvtanulási nehézségei: két irodalmi nyelvjárás, két hagyomány

Manapság az indiai közfelfogás az egyébként két különálló irodalmi hagyománnyal rendelkező nyelv elkülönítését a hindukat a muzulmánokkal szembeállító angol *divide et impera* politika eredményének tartja, és egy névhez és egy világos dátumhoz köti:

¹ Köszönetemet fejezem ki Prof. Góvind Sarmának, Dr. Kisórilálnak, Dr. Saranbihári Gószváminak és Dr. Somdev Vasudevának, akik Bádzsíd rékhtájának értelmezésében segítségemre voltak, továbbá Dr. Francesca Orsininek és Dr. Katherine Butler Brownnak, akik néhány fontos adatra hívták fel figyelmemet.

1801-hez, mikor is az angol adminisztráció Borthwick Gilchrist (1759-1841) nyelvtanári munkálkodásának eredményeképpen brit India fővárosában, Kalkuttában létrehozta a Vilmos Erőd Kollégiumot (Fort William College) India nyelveinek tanulmányozására. A skót Gilchrist 1782-ben mint orvos érkezett Indiába, és a helyiekkel való kapcsolatteremtés nehézségeit látva fogott hozzá a hindusztáni nyelv tanulmányozásához, majd tanításához. Elsősorban a Kelet Indiai Társaság újonnan érkezett fiatal, általában tizenéves alkalmazottjainak tanította India lingua francáját, és hindusztáni szótárat és nyelvkönyvet jelentetett meg. A Gilchrist által indított iskolát fejlesztették a britek a később több tucatnyi hagyományos indiai tudóst alkalmazó Vilmos Erőd Kollégiummá, Perzsa (India adminisztrációs nyelve), Arab, Bengáli és Hindusztáni tanszékekkel. A hindusztáni tanszéken belül alkalmazták a hinditanárokat is. Az arab írású hindusztánira és a nágarí írásos hindi (valójában bradzs) különválasztása mögött valószínűleg nem politikai okok rejlettek, és manapság az ind történetírás a XIX. század második felének angol manipulációit vetíti vissza egy a szípolylázadást megelőző korszakra. Gilchrist döntése inkább praktikus volt, mint ideológiailag motivált. Az európai nyelvoktatás a XIX. század elején erősen filológiai beállítottságú volt, és az írott nyelven keresztül kívánta a tanulót a beszélt nyelvhez eljuttatni. (Gilchrist 1796-ben publikált hindusztáni nyelvtana², amely idéz mind bradzs, mind urdú költőket, szinte kizárólag csak irodalmi példákat hoz a nyelvtani jelenségek bemutatására.) Az urdú és a bradzs irodalom viszont két gyökeresen eltérő irodalmi hagyományt jelentett. Bár Gilchrist igyekezett a Hindusztánit egy nyelvként kezelni, melynek számos változata lehetséges, szembesülnie kellett azzal a valósággal, hogy az arab írású hindusztánit jól ismerő ind tanárok nem teljesen tudták értelmezni a nágarí írásos bradzs irodalmi nyelvjáráson született műveket. Ezért aztán egy-két éven belül Gilchrist kénytelen volt „Hindee” nyelvtanárt is alkalmazni a „Hindustanee” tanszéken belül.

* * *

Indiában az 1991-es népszámlálás szerint 114 nyelvet beszéltek többen, mint 10 000. Professzor Udaj Nárájan Szingh, az Indiai Nyelvek Központi Intézetének igazgatója

²John Borthwick Gilchrist, *Grammar of the Hindoostanee language or part third of volume first of a system of Hindoostanee philology*, (Calcutta 1796).

szerint az országban 1796 „racionalizált anyanyelvet” tartanak számon.³ A gyakran egymásba folyó, máskor erősen különböző tájnyelvek pedig természetesen ennek sokszorosát teszik ki. Noha az egyes nyelvek beszélőinek száma megsokszorozódott az elmúlt évszázadokban, a nyelvi sokszínűség ugyanúgy jellemző volt a XIX. század eleji, és a még korábbi Indiára, mint a maira. A nyelvjárások tengeréből azonban csak kevés emelkedett ki annyira, hogy népi alkotások mellett magas irodalom hordozója is legyen. Vizsgálódásunk a hindi két ilyen dialektusára fog irányulni: Delhi tájszólására, mely már jóval az angolok előtt Észak-India praktikus közvetítő nyelvének képezte az alapját, és a bradzs nyelvjárásra, mely a XVI. századtól a XIX. század elejéig a hindi irodalom legfontosabb hordozója volt.

Delhit és Bradzs földet csak mintegy száz kilométer választja el egymástól, de irodalmi nyelvjárásaik között jelentős különbségek vannak.⁴ A bradzs általában szanszkrit (pl. *rádzsa* ‘király’, *csóra* ‘tolvaj’) vagy szanszkrit eredetű (pl. *pívai* [Skt. *pibati*] ‘iszik’, *dévai* [Skt. *dadāti*] ‘ad’, *dzsóga* [Skt. *jóga*], *náva* [Skt. *nau-*] ‘hajó’) szavakat használ, bár bizonyos mértékig átvesz arab-perzsa elemeket is (pl. *szulatána* ‘szultán’, *tádzsa* ‘korona’, *mahala* ‘palota, ház’). A delhi nyelvjárásból kinőtt közvetítő nyelv jelentős arab-perzsa szókincset fogadott magába, bár az alapvető szókinccs szanszkrit eredetű (*dzsántá hai* [Skt. *dzsánāti*] ‘tud’, *khátá hai* [Skt. *khádati*] ‘eszik’). A bradzsban a hímnem egyes számú végződés általában *-au* vagy *-ó* (pl. *kháyau* ‘evett’, *píyau* ‘ivott’), a delhi tájnyelvben *-á* (pl. *kháyá* ‘evett’, *píyá* ‘ivott’). A leglátványosabb különbség azonban az, hogy az egyszerű jelen idő kifejezésére a bradzs nyelvjárással ellentétben (pl. *dévai* ‘ad’, *dzsánai* ‘tud’) Delhi nyelvén összetett igealakokat használnak (pl. *détá hai* ‘ad’, *dzsántá hai* ‘tud’).

Habár jelentős prózairodalma nincs, a XIX. század elején a bradzs Észak-India legnépszerűbb irodalmi nyelvjárása volt, és széles skálán mozgó költészettel bírt, melynek egyik végén a végtelenül kifinomult, szabályok irányította udvari irodalom, a másikon a jobban közérthető népi-vallásos költészet állt. A bradzs versek nagyrészt a hindu Krisna-mitológián és képvilágon alapultak, és a helyi uralkodók udvaraiban és a különböző vallásos közösségekben születtek, ám a falvakban is nagy közkedveltségnek örvendtek. A Krisna szülőföldjéről származónak tulajdonított, és túlnyomórészt hinduk által művelt bradzs irodalom a szanszkrit hagyomány

³ Prof. Udaj Nárájan Szingh személyes közlése, 2003 aug. 8.

⁴ A bradzs hangállománya például korlátozottabb, és kerüli a szanszkritban (és modern hindiben) még meglevő *sa* [ʃa, ʃa], valamint a szókezdő *va* és *ja* hangokat, addig az urdú arab-perzsa hangokkal (*khé*, *zé* [zál, zo ‘é, zván], *zsé*, *gáin*, *fé*, *qáf*) bővült.

örökösének tekintette magát, és elsősorban szanszkrit eredetű témákat használt. A bradzs tájnyelv azonban a Delhitől mintegy száz kilométernyire délre fekvő, vallásilag rendkívül fontos Bradzs-vidéktől eltekintve mindenütt csak irodalmi nyelvjárással maradt.

Észak-India és a Dekkán lingua francája a Delhi Szultánátus (1205-1526) terjeszkedésének eredményeképpen már valószínűleg a XIV. századtól a delhi nyelvjáráson alapult, ám ebből az időszakból ide vonatkozó irodalmi emlék nem maradt fenn. Ezt a nyelvjárást, az urdú irodalom fejlesztette tovább, mely inkább kötődött a muzulmánokhoz. A XV-XVI. században a Dekkánon és Gudzsarátban megszülető irodalmi urdú (dekkáni/gudzsari/déhlavi/ rékhtá/hindusztáni, ahogy a XIX. század előtt nevezték) a perzsa irodalmi hagyományt vállalta fel, olyannyira, hogy egészen a XX. századig minden komolyabb irodalmi igyekezettel bíró urdú költő perzsául is írt. Az urdú irodalmat azonban elidegenítette a tömegektől a gyakran elnyomó többségében arab-perzsa szókinccs és az arab vagy perzsa nyelvtani szerkezetek használata, olyannyira, hogy perzsatudás nélkül az urdú költészet gyakran érthetatlenné vált.

A Vilmos Erőd Kollégium hindi (bradzs) és hindusztáni (urdú) nyelvtanári állásai a két addigra már több évszázados hagyománnyal bíró irodalom elkülönültségének gyakorlati felismerésén alapultak. Mindez azonban nem oldotta meg az angolok nyelvi gondjait, hiszen mindkét irodalom elsősorban költészettel rendelkezett, a nyelvtanításhoz sokkal megfelelőbb prózairodalom viszont elsősorban perzsául létezett, melyet csak a művelt muzulmánok, és bizonyos hindu körök ismertek. Az adminisztrációs nyelvként használt perzsa e kiváltságos rétegeken túl, szélesebb tömegekkel való kommunikációra ugyanúgy nem volt alkalmas, mint a latin ötezer kilométerrel nyugatabbra, a korabeli Magyarországon.

Ennél is nagyobb problémát jelentett, hogy a bradzs nyelvтана és csak bizonyos irodalmi témákra való korlátozottságáa miatt, az urdú pedig arab-perzsa szókinccse, és egy hindu többségű országban viszonylag kevesek által ismert írása miatt alkalmatlan volt összindiai adminisztráció ellátására. Újításként ezért a Vilmos Erőd Kollégium kísérletképpen arra buzdította hindi nyelvтанárait, Lallú Lál t és Szadal Misrát, hogy nágarí írással, szanszkrit eredetű szókinccsel, de az urdú, és a lingua franca nyelvтанával írjon tankönyvnek használható prózaszövegeket. Noha az indiaiak az ilyesfajta szövegeket sokáig idegenkedve fogadták, a XIX. században megszülető hindi prózairodalom a bradzs és urdú pártiak gunyoros megjegyzései közepette mégis a

kalkuttaiak hibrid kezdeményezését vitte tovább. A benáreszi hindu kereskedőcsaládból származó Bháraténdu Hariscsandra (1850-1885) erőfeszítését követően pedig általános elismerést nyert a hindi próza, és a XX. században hindi néven ennek a nyelve vált India nemzeti nyelvévé.

* * *

A közfelfogás szerint a modern hindi irodalom mai alakjában (Delhi nyelvjárása, nágarí írás, inkább szanszkrit, mint arab-perzsa eredetű szókincs) csak kétszáz éves múltra tekint vissza, míg Pakisztán államnyelvének, az urdúnak az irodalma már XV-XVI. századi művekkel büszkélkedhet. Az indiai kultúrpolitika kezdettől fogva úgy lép túl ezen a kényelmetlen helyzeten, hogy a hindi hagyományba bevonja a hindi nyelv összes nyelvjárásának költészetét. (Még az urdút is egy hindiből való kiágazásnak tekinti, mely alapvetően arab-perzsa szókinccsel feldúsított hindi, noha irodalmi hagyománya kívül reked azon.) Ily módon sikerült a hindi irodalom kezdeteit kitenni messze a középkorba, sőt a XI. századnak vélt Górahnáth jóginak tulajdonított dalok által a muzulmán hódítást megelőző időszakba. Amint azt a korai hindi irodalomtörténetek bizonyítják, a hindi elejétől fogva magáénak ismerte el a bradzs, avadhi, rádzsasztháni, maithili és egyéb nyelvjárásokon írt középkori irodalmat. Bháraténdu Hariscsandra idejében, sőt egészen a XX. század első évtizedeiig például úgy vélték, hogy a delhi nyelvjárás a prózairodalom nyelvjárása, a bradzs pedig a költészeté. A minden nyelvjárást magában foglaló hindi elmélete napjainkig végigvonul a hindi irodalomtörténet-íráson. Ennek az álláspontnak egyik legutóbbi képviselője Amrit Ráj (Amrit Rai), aki 1991-ben angol nyelvű könyvben ismertette a hivatalos hindi szemléletet.⁵ Ezt a felfogást támadta meg 2001-ben nagysikerű angol nyelvű könyvével az urdú irodalom egyik legnagyobb ma élő kutatója, az indiai muzulmán Samszur Rahmán Fárúqí (Samsur Rahman Fárúqí), mely két évvel korábban megjelent urdú nyelvű könyvének közeli átdolgozása.⁶ Az angol nyelvű könyv egy tanulmánnyá átalakított rövidebb változata pedig 2003-ban jelent meg egy tanulmánykötetben.⁷ A két indiai szerző angol műveinek hatására a hindi-urdú nyelv

⁵ Rai, *A House divided*.

⁶ Faruqi, *Early Urdu*. Az urdú kötet: Shamsur Rahman Faruqi, *Urdū kā ibtidā'ī zamāna: adabī tahzīb va tārikh ke pahlū*, (Karachi: Āj kī kitābē, 1999).

⁷ Shamsur Rahman Faruqi, "A long history of Urdu literary culture Part 1. Naming and placing a literary culture," in *Literary cultures in history: Reconstructions from South Asia*, szerk. Sheldon Pollock (Berkeley: University of California Press, 2003), 805–863. o.

eredetéről szóló vita egyre inkább angol nyelven zajlik. A Fárúqí által felvetett kérdések számos nyugati tudóst késztettek válaszra, és fent említett könyveinek megjelent egy kitűnő magyar ismertetése is.⁸ Fárúqí munkásságának egyik leglátványosabb fejleménye a 2003 őszén Cambridge-ben a hindi eredetéről szervezett A megosztás előtt (Before the Divide) című nemzetközi szimpózium volt, mely 2004 júliusában a svédországi Lundban szervezett Dél-Ázsia-konferencián (The 18th European Conference on Modern South Asian Studies) folytatódik. A jelen írás a szerző cambridge-i szimpóziumon tartott előadásán alapul.

De miért is keltett oly nagy figyelmet a Delhiben, majd a Pennsylvanai Egyetemen tanító indiai tudós könyve? Egyrészt azért, mert megtámadott számos a hindi történetéhez kapcsolódó mítoszt, másrészt pedig mert az urdút önálló történelemmel bíró, a hindinél régebbi, és nem abból kiágazó nyelvnek mutatta; és tette mindezt a nyugati posztkoloniális teória eszköztárával, mely bizonyos mértékben minden a gyarmati világban kialakult kulturális képződményt a gyarmati kulturális közeg és politikai manipuláció függvényeként vizsgál. Ezt a hozzáállást jól illusztrálják Fárúqí bevezető fejezeteinek címei: History, Faith, Politics: Origin Myths of Urdu and Hindi „Történelem, hit, politika: a hindi és urdú eredetmítoszai”, Remaking History, Refashioning Culture „Újraírt történelem, átformált kultúra”.

A hindi/urdú irodalmi kezdet kisajátítása

Fárúqí egyik legfontosabb állítása, hogy a csak a XVI-XVII. században lejegyzett dalok és költemények korábbi évszázadokra datálása vagy korai szerzőknek tulajdonítása tudományosan nem tartható. E tétel mellett szól, hogy a hindi legkorábbi történetéhez nincs kéziratot anyagunk. Górákhnáth jógi szájhagyományban terjedt dalainak nincs például a XVII. századnál korábbi datált kézírata,⁹ és így gyanítható, hogy a lejegyzett dalok XVII. századi nyelvállapotot rögzítenek. Fárúqí az urdú irodalom történetét a hindi nyelvjárásoktól függetlenül mutatja be, és csak a delhi tájnyelvre korlátozza. Bár beismeri, hogy nincs nyelvemlék rá, mégis korai urdúnak tekinti a láhóri muzulmán Masz'úd Sza'd Szalmán (1046-1121) és a delhi Amír Khuszrau (1253-1325?) hindaví, 'indiai' nyelvűnek mondott, elveszett műveit. Amír Khuszrau legkorábbi hindaví nyelvemléke egy Vadzshí nevű, a dekkáni Gólkonda államban élő szerző 1636-ra datált

⁸ KOVÁCS, *ÚJ IRÁNYZATOK*, 81–90. o.

⁹ Kamal Singh, *Gorakhnāth aur unkā hindī sāhitya*, (Muzaffarnagar: Sudhā Kamal Prakāshan, 1983), 56. o.

Szabrasz című művében található. Fárúqí maga ismeri be, hogy Szalmán és Khuszrau helyett az urdú irodalom kezdetét a gudzsaráti Ahmadábádban élő Saikh Bahá'uddín Bádzsan (1388–1506)¹⁰ nevéhez kell kötni, akitől már jelentős művek maradtak fenn.

Noha Fárúqí tárgyi tudása általában megbízhatóbb, mint Rájé, maga sem mentes tendenciózus állításoktól, különösen akkor, amikor a hagyományos indiai álláspont visszautasítása vezérli. Fárúqí korlátait nem is elsősorban az jelenti, hogy Szalmánnal kapcsolatban urdúnak véli a hindaví nyelvet (noha a XVIII. század előtti észak-indiai nyelvi burjánzásban értelmetlen megkülönböztetni a hindit az urdútól¹¹), vagy, hogy az 1625 környéki nyelvi állapot bemutatását feltételezi olyan műről, mint Muhammad Afzal *Bikat kahání*, 'Borzasztó történet' című műve, mely csak XIX. században lejegyzett kéziratból ismert, hanem sokkal inkább az, hogy az urdú irodalmi kánon létrehozásának érdekében az urdú korai történetét szinte kizárólag csak muzulmánokra korlátozza, nem vesz tudomást a delhi nyelvjáráson született irodalom szélesebb kontextusáról, és kizárja a legtöbb átmeneti műfajt.

E tanulmány többek között kísérletet tesz rá, hogy bemutassa a delhi nyelvjáráson Észak-Indiában, azaz nem a Dekkánon (dekkáni) vagy Gudzsarátban (gudzsari), született korai nágarí írású irodalmat lehetőleg datált kéziratok hagyomány alapján. Ez a megközelítés természetesen leszűkítő jellegű, hiszen annak képlékenysége miatt nem áll módjában tudomásul venni a rendkívül gazdag szájhagyományban élő költészetet, mely valószínűleg már jóval korábban létrehozott műveket ezen az irodalmi nyelvváltozaton. Nem tudja figyelemmel követni azt sem, hogy Delhi nyelve, a déhlavi hogyan terjedt el a Delhi Szultanátusban közvetítőnyelvként, és hogy ezen a közvetítőnyelven hogyan születtek meg az első irodalmi művek messze annak szülőföldjétől, a dél-indiai Dekkán függetlenedett szultanátusaiban és a nyugat-indiai Gudzsarátban.

A rékhtá stílus és a rékhtá nyelv

A fent említett, Fárúqí által elhanyagolt átmeneti műfajok körébe tartoznak a jórészt bradzsul író Krisna-imádók, és a leírhatatlan istenséget tisztelő úgynevezett szantok, 'igazak' delhi nyelvjáráson született költeményei, melyeket születésük pillanatában

¹⁰ Faruqi, *A long history of Urdu literary culture Part 1. Naming and placing a literary culture*, 821. o.

¹¹ A XVI. századi Észak-India fellendülő irodalmi hatalmas, összefüggő területen élő nyelvi sokszínűségből sarjadnak ki. A kialakuló irodalmi nyelvjárásoknak nincs kizárólagos és pontosan megfogalmazott írásmódja vagy nyelvtana, se meghatározott hagyománya.

vagy később nágarí írásban jegyezték le, és amelyeket a kéziratos könyvek rékhtának mondanak. E nágarí rékhtá nyelve (általában laza szerkezetű) delhi nyelvjárású alapra épít, és a bradzsnál valamivel nagyobb arányban használ arab-perzsa szókincset. Nyelvileg tehát nem különbözik az urdútól, melyet a XVIII. századi Észak-Indiában ugyanígy rékhtának hívnak. A nágarí rékhtá azonban többé-kevésbé a bradzs irodalmi hagyomány része. A bradzs és a szant irodalom versformáit és témáit használja, és a nágarí rékhtául író legtöbb szerző műveinek nagy részét bradzsul vagy a szantok kevert nyelvjárásán írta. A nágarí rékhtá verseket mindmáig a bradzs irodalmi és vallásos hagyomány részének tekintik, és a kézirat-katalógusok a bradzs szövegek közé sorolják őket.

Annak ellenére, hogy a nágarí rékhtá irodalom a modern hindi alapvető jellegzetességeivel bírt, azaz nágarí írással használta a delhi nyelvjárást, és hogy egészen a XIX. század közepéig születtek rajta művek, a modern hindi irodalom korai képviselői nem vállalták fel előzményként, és manapság még szakmai körökben is kevesen tudnak létezéséről. A nágarí rékhtá elhanyagolása mögött a Bháraténdu Hariscsandra és közvetlen követői által képviselt felfogás keresendő, mely ahelyett, hogy kihasználta volna az évszázados rékhtá-előzményben rejlő előnyöket, sokkal inkább azért küzdött, hogy az új hindi irodalom urdútól való független voltát bizonyítsa. A világos határok meghúzásához az átmeneti műfajok tagadására volt szükség.

Napjainkban csak néhány irodalomtörténész tud a nágarí rékhtá irodalom létezéséről a XVIII-XIX. században, és fejlődését felmérő tanulmány még nincs. XVI-XVII. századi első nyomairól, melyeket e tanulmány tárgyal, a hindi irodalomtörténet-írás vagy nem tud, vagy tudományosan igazolhatatlan mítoszok, közé rejti azokat.

* * *

A perzsa rékhtá, 'kiöntött' szó egyik jelentése 'kevert', és a perzsa-arab szókinccsel 'kevert' indiai nyelvet (mai szóval az urdút) a XVIII. században rékhtának hívták. A század legnagyobb 'urdú' kötője, Mír Taqí 'Mír' saját nyelvét néha rékhtának, néha hindinek nevezte.

Fáruqí könyvében bemutatta, hogy a rékhtá szó a XVII. századi Indiában azonban nem egy nyelv neve volt, hanem egy írásmódé. Olyan verset neveztek rékhtának, mely hindi és perzsa verssorokat, kifejezéseket és szavakat kevert egymásba. Fáruqí

álláspontját támasztja alá Saikh Bahá'uddín Barnaví 1655 körül írt *Csistijjá bihistijjá* című perzsa nyelvű műve, amelynek meghatározása szerint a rékhtá olyan irodalmi forma, melyben fél sor hindiül, fél sor pedig perzsául van, és amelyet khayál stílusban, tehát meghatározott rága és ritmus szerint énekelnek.¹² Fárúqí szerint a rékhtá lehetett hindi alapokra építő perzsával kevert nyelv, vagy pedig perzsa alapokra építő hindivel kevert nyelv.¹³ (Természetesen a perzsa nyelv körébe tartozik a perzsa által magába szívott hatalmas méretű arab szókincs is.) Az ilyenfajta rékhtá egyik legismertebb példája egy Amír Khuszraunak tulajdonított vers, melynek első két sort alább idézem:

ز لہاد ن یکسم نکم ل فاغت
 दुराए नैनाँ बनाए बतियाँ
 مک بات ن ارچہ مرادند ی ا ناج
 न लेहु काहे नगाए छतियाँ

*ze ḥāl-ē miskīn makun tagāful, durāe nainām banāe batiyām;
 ki tāb-ē hijrān na dāram, ai jān, na lehu kāhe lagāe chatiyām.*¹⁴

Ne légy közömbös e szerencsétlen állapota iránt; szemed elrejtéd, és kifogást keresel.

Nincs erőm a távolléthez, szerelmem; miért nem ölelsz meg?

Az első félsor perzsául van, a második bradzs hindiül. A kevertnyelvűség illusztrálására alább bemutatom, hogy nézne ki az első párvers, ha azt a két különböző nyelv írásmódjával jelenítenénk meg:

ز لہاد ن یکسم نکم ل فاغت
 दुराए नैनाँ बनाए बतियाँ
 مک بات ن ارچہ مرادند ی ا ناج
 न लेहु काहे लगाए छतियाँ

¹² Sarmadee, *Tarjumah-i Mānkatūhal*, xxxii-xxxiii. o.

¹³ FARUQI, *EARLY URDU*, 117. o.

¹⁴ PARAMANAND PANCHAL, *AMĪR KhusRO: VYAKTITVA AUR KĪTITVA*, (NEW DELHI: HINDI BOOK CENTRE, 2001), 75. o.

Megjegyzendő azonban, hogy a kevert nyelven írás sokkal szélesebb körű jelenség volt, és nem feltétlenül korlátozódott perzsára és hindire. A következő vers például a középkori ind történelem legkiemelkedőbb uralkodójának, Akbar nagymogulnak (1558-1605) az udvarából származik. Az Akbar főminiszterének, az ind irodalom egyik legnagyobb nyelvtehetségének, ‘Abdur-Rahím Khán-i khánánnak (1556-1627) tulajdonított szövegek magukba foglalnak Khuszrauéhoz hasonló keveréknyelven írt verseket is. Rahím esetében azonban nem keveredik perzsával, hanem delhi nyelvjárás szanszkrittal. Az alábbi strófa például szanszkrit *sárdúlavikrítá* nevű versmértékben íródott (a szanszkrit részek vastagon szedve):

***ekasmin divasāvasānasamaye maim thā gayā bhāg meṁ;
kācittatra kuraṅgabālanayanā gul toratī thī kharī.
tām dṣṭvā navayauvanām śaśimukhīm maim moha meṁ jā parā;
no jīvāmi vinā tvayā śṇu priye tū yāra kaise mile.***¹⁵

Egyszer napnyugtakor kimentem egy kertbe,
ahol egy gazellaszemű lány állt és virágot szedett.
Ahogy megláttam azt a holfényarcú fiatal nőt, szerelembe estem.
Ide hallgass, kedvesem, nélküled nem élhetek, hogy találkozzam veled?

Sajnos nincs korai kéziratos könyv, amelyben ez a vers jelen volna, és így nem lehet bizonyossággal állítani, hogy e vers Rahímé-e, és hogy milyen volt Rahím eredetije.

A nágarí írásos rékhtá nyelvű irodalom

Mikor jelent meg a nágarí rékhtá irodalom, és mi volt az előzménye? Amint fentebb tárgyaltuk, korai kéziratos hagyomány hiányában Górahnáth jógi és Amír Khuszrau esetében nem bizonyítható Delhi nyelvjárásának irodalmi művelése. A hindi irodalomtörténet hasonló nyelven írt műveket rajtuk kívül más korai költőkhöz is köt,

¹⁵ MISHRA ÉS RAJNISH, *RAHĪM GRANTHĀVALĪ*, 173. o. és JATINDRA BIMAL CHAUDHURI, *KHĀN KHĀNĀN ABDUR RAHIM (1557 A.D.-1630 A.D.) AND CONTEMPORARY SANSKRIT LEARNING (1551-1650 A.D.)*, (CALCUTTA: PRĀCYAVĀNĪ MANDIR, 1954), 22. o.

mint például a Maharástrából származó költő-szent Námdev nevéhez.¹⁶ Noha Námdev versei jelen vannak már XVI. századi kéziratok anyagában, a szikhek szent könyvének előzményében, az 1570-ben lejegyzett *Góindvál póthíkban*, továbbá az 1582-ből származó Fatéhpur-kéziratban, a jelentős delhi nyelvjárású elemet vagy arab-perzsa szókincset tartalmazó dalok hiányoznak ezekből a korai gyűjteményekből. Ilyen dalok a XIX század előtt (?) csak a nem-datált Pandharpuri kéziratban fordulnak elő.¹⁷ A XV-XVI. századi benáreszi takács-költő Kabírnak tulajdonított delhi nyelvjárásban írt versek (pl. *rahanā nahi desa, birānā hai* vagy *sumirana bina gotā khāoge*)¹⁸ mögül szintén hiányzik a korai datált kéziratok hagyomány.¹⁹

Természetesen nagyon is valószínű, hogy a szájhagyományban már a XV-XVI. században, és talán korábban is születtek versek a delhihez köthető irodalmi nyelvjáráson Észak-Indiában, hiszen addigra a 'délhavi' nyelv a gudzsarati szúfi költők egyik legfontosabb üzenethordozójává vált, és a dekkáni és gudzsarati muszlim udvarokban pedig irodalmi nyelvként művelték. A korai kéziratok hagyomány hiánya északon viszont arra utal, hogy delhi nyelvjárásának használata magas irodalmi célokra nem volt széleskörű jelenség.

Delhi nyelvjárású nyelvi alakok elszórtan megjelentek a leírhatatlan istenséget imádó szantok kevert nyelvében is. Ennek bizonyítéka, hogy az ebből az irodalomból válogató *Guru Granth Száhib*, a szikhek 1601-ben véglegesített szent könyve, számos idetartozó nyelvtani jelenséget (pl. *kiá, gaiá, mudzsha, tudzsha, mudzsjai, tudzshai, tumhára* stb.) tartalmaz.

* * *

A szantok azonban nemcsak elvétve használták delhi nyelvjárású szóalakokat, hanem néhány versük nyelve is egyenesen Delhi nyelvjárására épült. A nyelvileg legsokoldalúbb költő-szent, Dádú Dajál (1544–1603) magabiztosan vegyítette számos nyelv és nyelvjárás elemeit és írt verset rádzsaszthániul, gudzsaratiul, bradzsul, pandzsábiul, perzsául és szindhiül. Művei fennmaradtak néhány korai kéziratban is, és delhi nyelvjáráson írt filozófiai dalai tekinthetők a nágarí rékhtá irodalom legkorábbi fennmaradt emlékeinek. A következő dal, melynek tartalmát a muszlim

¹⁶ Pl. *Pad* 192, CALLEWAERT ÉS LATH, *THE HINDĪ PADĀVALĪ OF NĀMDEV*, 360. o.

¹⁷ BHAGIRATH MISHRA ÉS RAJ NARAYAN MAURYA, SZERK., *SANT NĀMDEV KĪ HINDĪ PADĀVALĪ* (PUNE: 1964). Lásd CALLEWAERT ÉS LATH, *THE HINDĪ PADĀVALĪ OF NĀMDEV*, 92. o.

¹⁸ RAI, *A HOUSE DIVIDED*, 157–159. o.

¹⁹ A legkorábbi (1570–1681) datált kéziratok alapján készült kiadásból hiányzik mindkét vers. Lásd CALLEWAERT, SHARMA ÉS TAILLIEU, *THE MILLENNIUM KABĪR VĀNĪ*.

misztikus szúfik elképzelései ihlették, jelen van egy 1636-ra datált kéziratos könyvben,²⁰ és későbbi kéziratok (**Kép 7e**) sem hoznak jelentős variánsokat:

*alā terā jikar phikar karte haiṁ;
āṁsaka mustāka tere; tarasi tarasi marate haiṁ.
ṣalaka ṣesa digarā nesa; baiṭhai dina bharate haiṁ.
dāṁmima darabārī tere; gaira mahala ḍarate haiṁ.
tana sahīda mana sahīda; rāti divasa larate haiṁ.
gyāṁna terā dhyāna terā; isaka āgi jarate haiṁ.
jāṁna terā jyāṁda terā; pāmum sira dharate haiṁ.
dādū dīvāṁna terā; jara ṣarīda ghara ke haiṁ.*

(Dádú Pad 398)²¹

Allah, Rád emlékezem, és Rólad gondolkodom.
Szenvedélyes szeretőd halálukat lelik erős vágyokozásukban.
A teremtésben... mások... (?)²² ülve töltik napjaikat.
Állandó udvaroncaid félnek palotádon kívül.
Testem feláldozva, lelkem feláldozva — éjjel-nappal harcolok.
Tudásom Tied, meditációm Tied; a szerelem tüzében égek.
Lelkem Tied, életem Tied, fejemmel lábadhoz borulok.
Dádú a Te szolgád és bolondod, pénzért vásároltad meg házadhoz tartozónak.

Kép 7e 'Alá téra dzsikar phikar karté hain...' Dádú rékhtá verse egy kéziratos könyvben (1860)

A Dádú követőiből szerveződött vallási iskola számos tanítványa hagyott hátra óriási irodalmi gyűjteményt, ám legtöbbjük nem utánozta a tanítómester nyelvi sokoldalúságát, és kísérletezését Delhi nyelvjárásával. Az egyik legfőbb és egyben legműveltebb tanítvány, Szundardász verseiben mutatható ki leginkább a delhi nyelv

²⁰ Dādū Mahāvidyālay 12. sz. kézirat. A vers jelen van XVII-XVIII. századi (1658, 1676, 1708, 1713) kéziratos könyvekben is.

²¹ WINAND M. CALLEWAERT ÉS BART OP DE BEECK, *NIRGUṆ BHAKTI SĀGAR: DEVOTIONAL HINDĪ LITERATURE: A CRITICAL EDITION OF THE PAÑC-VĀNĪ OR FIVE WORKS OF DĀDŪ, KABĪR, NĀMDEV, RAIDĀS, HARDĀS WITH THE HINDĪ SONGS OF GORAKHNĀTH AND SUNDARDĀS, AND A COMPLETE WORD-INDEX*, (NEW DELHI: MANOHAR PUBLICATIONS, 1991), 263. o.

²² A szöveg értelmezhetetlen ezen a helyen.

tudatos használata.²³ Dádú szűkebb iskoláján kívül azonban ez a hagyomány folytatásra talált olyan költők, mint például Malúkdász (1574–1682?) kezei alatt, aki szintén arab-perzsa szókinccsel keverve használta delhi nyelvjárását.²⁴ Hasonló nyelvezettel azonban nemcsak a leírhatatlan istenség tisztelőinek költeményei között találkozhatunk, hanem egy XVI. századi Krisna-imádó költő, Szvámí Haridász egy négysoros versében is, akit a dhrupad stílusú éneklés megalapítójának tartanak. A Bradszföld központjában, Vridávanban élő Haridász mintegy százharminc rövid versből álló gyűjteményt hagyott hátra. Noha az ő esetében csak XVIII. századi a legkorábbi datált kézirat, nehezen képzelhető el, hogy egy delhi nyelvjárásról írt négysorost idegenek csempészték volna be művei közé, és hogy az ellenállt volna a másoló írnokok „bradzsisító” törekvéseinek, melyet néhány későbbi kézirat tanúsít.

bande aṣṭiyāra bhalā;

ćita na ḍulāva āva samādhī bhītara na hohu agalā;

*na phiri dara dara **pidara** dara na hohu adhalā;*

kahi haridāsa karatā kiyā su huvā sumera acala calā.

(6 *Aṣṭādaś Siddhānta*²⁵)

Imádó, ez a helyes döntés:

Ne habozz elmédben, merülj mély meditációba, ne állj ellen!

Ne vándorolj kapuról kapura, [ne járj] apád kapujára; ne légy vak.

Haridász mondja: amit a Teremtő tett, az lett; még a mozdulatlan Méru-hegy is megindult.

Noha ez a vers messze van a tiszta delhi nyelvjárástól, és számos bradzsis formát használ, mint például az ismételt felszólító módú *hohu*, ‘legyél’, nagyon is kilóg a többi ismert Haridász-vers közül. A delhi nyelvjárási formák alkalmazása mögött talán a muzulmán udvarok zenei hangulatának megidézése áll. Így jobban érthető az is, hogy e négysorosban nincs semmi Krisna-imádásra utaló jel.

²³ Például a következő vers első sora delhi nyelvjárásban, a második sora bradzsul íródott: *maiṃ hī aṭi gāphila huī rahī seja para soi. // sundara piya jāgai sadā kyaumkari melā hoi. (4 Bandagī kau aṃga 27)*. „Én voltam túlságosan lusta, tovább aludtam az ágyban. Gyönyörű kedvesem örökké ébren; hogyan találkozhatunk?” CALLEWAERT ÉS BEECK, *NIRGUṆ BHAKTI SĀGAR* 517. o.

²⁴ GANESH DVIVEDI ÉS PARASHURAM CATURVEDI, SZERK., *HINDĪ SANT KĀVYA SAṆGRAH* (ALLAHABAD: HINDUSTANI ACADEMY, 1974), 276. o., idézi RAI, *A HOUSE DIVIDED*, 171. o.

²⁵ ROSENSTEIN, *THE DEVOTIONAL POETRY OF ŚVĀMĪ HARIDĀS*, 108. o.

Fáruqí szerint a legkorábbi delhi nyelvjáráson írt irodalmi szöveg Észak-Indiában a *Bikat kahání*, ‘Borzasztó történet’ című 325 párversből álló misztikus elemeket ötvöző szerelmi költemény, *masnavi*. A szerző, Muhammad Afzal, akit Afzal Gópálnak is hívtak, 1625-ben halt meg. A ‘Borzasztó történet’ szövegével azonban ugyanaz a gond, mint Ráj adataival: nincs korai kéziratos hagyomány, és a mű mintegy kétszáz évig szájhagyományban élhetett. A szövegkiadás alapjául szolgáló kézirat a XIX. századból való.²⁶ A kiadott szöveg alapján nehéz megmondani, hogy az mennyire őrzi a XVII. századi nyelvállapotot. Noha urdú írásos kéziratokban maradt fenn, és Fáruqí az urdú hagyomány részének tartja, a korai urdú irodalomtörténet-antológiák, a *tazkirák* szerzői nem említik azt. Mivel nyelvtana nem tisztán a delhi nyelvjáráson alapul, hanem bradzs jelenségeket is mutat, ezért nyelvi alapon a nágarí rékhtá versek testvérének tekintendő. A következő két párversben a (*tapatī*) *paṛe*, ‘eléget’ és *jare*, ‘lángol’ alakok bradzs nyelvjárásúak a delhi *partā hai* és *jaltā hai* formák helyett:

sakhī bhādom nipaṭa tapatī paṛe rī; tamāmī tana badana merā jare rī.
*siyaha bādala cārom ora chāye; liyā mujha ghera piu ajahūm na āye.*²⁷

Barátnőm, az esős évszak teljesen eléget; egész testem, mindenem lángol.
 Gomolygó fekete felhők vesznek körül – a kedvesem még most sem jött el.

Bádzsíd kevert nyelvű versei

Publikált irodalom alapján bizonyíthatóan csak rövid, elszigetelt versekben tudjuk kimutatni a nágarí rékhtá használatát a XVI. század második és a XVII. század első felében. Több versszakot magába foglaló hosszabb korai szövegről nincs biztos tudomásunk.²⁸ Egészen más megvilágításba kerül a korai történet egy a dzsajpuri

²⁶ Lásd a bevezetést Nurul Hasan Hashimi és Ma‘sud Husain Khan, szerk., *Muhammad Afzal: Bikat kahānī: bārah māsah* (Lucknow: Uttar Pradesh Urdu Academy, 1979) című könyvéhez. (Francesca Orsini közlése.)

²⁷ Ma‘sud Husain Khan, szerk., *Qadīm urdū* (Hyderabad: 1965), 418–419. o., idézi Rai, *A House divided*, 123–124. o.

²⁸ Öt négysoros *kavitt-rékhtā* fennmaradt Álam (fl. 1583) neve alatt is, ám elképzelhető, hogy ezek a versek egy későbbi élt, azonos nevű költőtől származnak. Álam *kavittjai* kéziratos könyvekben 1654 után jelennek meg.

maharadzsa palotájának Különleges Pecsét Alatti Gyűjteményében (Khásmóhar Szangrah) őrzött 1655-re datált kódex alapján. A könyv tartalmaz egy *Srí rékhtá thákur ká*, ‘Az úr dicső rékhtája’ című művet, melyet tévesen egy később élt, Thákur (‘úr’) költő neve alatt katalogizáltak., ‘Az úr dicső rékhtája’ 14 négysoros verset tartalmaz, melyek közül a tizenkettedikbe a szerző becsempészte saját nevét is: Bádzsíd. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a gyűjtemény végén a kolofon közli a másolás helyét és idejét valamint a másoló nevét és célját:

Itt végződik a Rékhtá. Ezt a könyvet a Vikrama éra 1711. évében, márgasírsa világos félhavának 3. napján írtam (1655. január/február) a jó oldalon, a királyok királya, Dzsajszingh maharadzsa dicsőséges uralkodása alatt. Ezt a könyvet Ambávatí (Ámbér) erődjének királyi kerületében írtam. A szerzetes Dajál írta saját használatra. Legyen jószerencse!

Ez a kolofon a rékhtá szó kevert nyelv értelemben való első datálható előfordulása is.²⁹ Ami pedig a tizennégy verset illeti, e mű tekinthető a modern hindi nyelv első dokumentálható hosszabb szövegének.

* * *

‘Az úr dicső rékhtája’ a Különleges Pecsét Alatti Gyűjtemény 3404. számú műve, mely a kéziratos könyvben a kájasztha, azaz inron-kasztú Khadgaszén *Usáharan*, ‘Ušá elrablása’ című 501 versszakos művét követi. Úgy tűnik, hogy ez Khadgaszén egyetlen fennmaradt műve. Ezt azonban a Különleges Pecsét Alatti Gyűjtemény öt különböző példányban is őrzi. Az *Usáharan* végén a költő a következőket mondja magáról:

šaragsen daphatariyā hari kau; kāitha nanda mahara ke ghara kau.
śrī bhāgavata dasama purāṁna; bhāṣā karikai kīyau baṣāna.

Khadgaszén, Krisna hivatalnoka, Nanda pásztorvezér házának írnoka
fordította le és magyarázta a *Bhāgavata purāna* tízedik könyvét a nép nyelven.

Legkorábbi kéziratuk a bikanéri Anup Sanskrit Library-ben őrzött 184/1 számú könyv. További kutatást igényel, hogy az egy 1694-es kézirat alapján közölt öt *rékhtá* (Bhagvándín 1922: 114-6) valóban egy versciklust alkot-e.

²⁹ Fárúqí nem ad pontos dátumot a rékhtá szó kevert nyelv értelemben való első előfordulására, csak annyit jegyez meg, hogy ez valamikor a XVIII. század előtt történt. (FARUQI, *EARLY URDU*, 22. o.).

A katalógus készítője, Gópál Nárájan Bahurá (Gopal Narayan Bahura) a kézirat-katalógusban Khadgaszént Bádzsíd hivatalnokának (daphtarí) mondja.³⁰ Mivel ‘Az úr dicső rékhtájában’ Bahurá nem Khadgaszén urával azonosította az ‘úr’ (ṭhákur) szót, ezért információjának forrása a gyűjtemény említett másik négy kéziratot is lehet.

Khadgaszén vagy Kharagszén neve a huszadik század első évtizedében írt *Misrabandhu-vinód*, ‘A Misra-testvérek mulatsága’ kivételével hiányzik a hindi irodalomtörténetekből. A *Vinód* annyit mond a kájasztha kasztú Khadgaszénről, hogy Gválijar (Gwalior) városából származott, 1628 körül működött, és a *Dánlílá* és *Dípmaliká-csaritra* című művek szerzője volt.³¹ Régebbi írásokban azonban többször is előfordul a szerző neve. Rághavdász 1660-ban írt Bhaktamál, ‘Istenimádók füzére’ című műve például úgy említi, mint Csitruguptának, a Halál írnokának dinasztájából származó (azaz kájasztha kasztú) Krisna-imádót, aki szerette a Krisna életét bemutató színelőadást, a rászílát, és egy *Dánlílá* című mű szerzője volt. Az 1764/65-ben elhunyt Nágáridász a *Pad praszang málá*, ‘Dalkontextusok füzére’ 50. számú dalának kontextusában azt írja róla, hogy világi Krisna-imádó kájasztha volt, aki rendkívül szerette a rászílát, és a színpadon halt meg.³² Csaturdász 1804-ben írt Bhaktamál-kommentárja mindehhez hozzáteszi, hogy Khadgaszén Gválijarból származott, Rádhát és Krisnát egyformán imádta, és egy felsorában sugallja, hogy a Hita, azaz a Rádhavallabhí vallási iskola beavatottja volt.³³ Ezt az állítást tűnik megerősíteni a XVIII. század végi költő Góvind Alí is.³⁴

Ha elfogadjuk Bahurá feltevését, hogy Khadgaszén Bádzsíd hivatalnok volt, akkor az általunk vizsgált mű címe, Srí rékhtá thákur ká a következőképpen értelmezendő: „Uramnak (Bádzsídnak) dicső rékhtája”, és azt Khadgaszén adta címként kell értelmezni, nem pedig a későbbi másoló, a szerzetes Dajál Mahátmá szavaiként.

* * *

³⁰ Bahura és Bryant, *The Padas of Sūrdās*, 137 és 295. o.

³¹ Ganeshbihari Mishra, Shyambihari Mishra és Shukdevbihari Mishra, *Misrabandhu-vinod, athavā hindī-sāhitya kā itihāsa tathā kavi-kīrtana*, 3 kötetben, (Khandava & Prayag: Hindī Granth Prasārak Maṇḍalī, VS 1970, 1913), 468. o.

³² Kishorilal Gupta, szerk., *Nāgarīdās granthāvalī*, 2 vols. (Benares: Nāgarīpracārīṇī Sabhā, 1965), 2. kötet, 395. o.

³³ *sāca dikhāi daī hita rīti* („Hita/megfelelő módon látta meg az igazságot”) Agarchand Nahta, *Rāghavdāsk t bhaktamāl: caturdāsk t tīkā sahit*, (Jodhpur: Rājasthān Prācyavidyā Pratiṣṭhān, 1965), 219-220. o.

³⁴ Kishorisharan ‘Alī’, *Rasbhakti dhārā aur uskā vāṇī sāhitya*, (Vrindaban: Ras Bhāratī Sansthān, 1997), 704. o.

A neve alapján muszlim Bádzsídot a leírhatatlan istenséget tisztelő hindu szant hagyományon belül iskolaalapító Dádú Dajál (1544–1603) 152 tanítványa között tartják számon, és több vallásos dala és kétsorosa megtalálható a Dádú-iskolához tartozó Raddzsab (1620?) és Gópáldász (1627) *Szarvángínak*, ‘Minden részt magába foglalónak’ nevezett versgyűjteményeiben.³⁵ Egy a Rághavdász *Bhaktamáljában* (*Bhaktamál* 428) lejegyzett legenda szerint Bádzsíd pathán, azaz indo-afgán muszlim volt, aki mikor vadászat közben megölt egy gazellát, magába szállt, és együttérzés töltötte el szívét. Összetörte íját és nyilait, és anélkül, hogy hazatért volna, útra kelt, hogy vallásos tanítómestert keressen magának, akit Dádú Dajál személyében idővel meg is talált.³⁶ Miután beavatást nyert Dádú iskolájába, feladta vallási és nemzetiségi hovatartozását, amint azt *Guṇ Nám-málá*, ‘[Isteni] nevek füzére’ című művében közli magáról.³⁷ (Érdemes azonban megjegyezni, hogy a gazellavadászat közbeni megtérés irodalmi vándormotívum. A *Rág darpan*, ‘Ráगतükör’ című mű például ugyane történet kissé színesebb változatát az 1628/29-ben elhunyt Saikh Bahá’uddín Barnavíró, a khajál stílus első ismert zeneszerzőjéről meséli el.³⁸)

Abból, hogy Khadgaszén személyében hivatalnokot tartott, és hogy az *thákurnak*, azaz „úr”-nak szólította, arra lehet következtetni, hogy Bádzsíd tehetős földesúr volt. Ez lehet a magyarázata annak, hogy írásai rendkívül jó infrastrukturális háttérrel rendelkeztek, és minden korabeli hindi költőnél több régi kézírata maradt fenn. A legelső még vallási tanítómesterének, Dádúnak legkorábbi fennmaradt könyvéből is régebbi. Mivel Dzsajpur Különleges Pecsét Alatti Gyűjteménye példátlanul nagy számú Bádzsíd-művet tartalmazó kézíratos könyvet őriz, ezért arra lehet következtetni, hogy Bádzsídot különleges kapcsolat fűzte Dzsajpurhoz.

Khadgaszénhez hasonlóan Bádzsíd is a modern irodalomtörténészek által elhanyagolt költők közé tartozik. Gópáldász *Szarvángijában* közölt két vallásos dala és mintegy 180 kétsorosa mellett csak egy *Pancsámrit*, ‘Öt nektár’ című antológia közli nyomtatásban *arill* versformájú kétsorosait. Kézíratos könyvek katalógusai azonban Bádzsíd több mint száz különböző kompozíciójáról adnak hírt, és ezek közül több mint hatvan a dzsajpuri Különleges Pecsét Alatti Gyűjteményben található. Noha a költő születésének és halálának évét nem tudjuk, feltehető, hogy fiatalabb volt vallásos tanítómesterénél, Dádú Dajálnál, és a XVI-XVII. század fordulóján alkotott. Érdekes

módon több dátummal ellátott kéziratos könyv is található Bádzsíd életéből vagy közvetlenül halála uránról. A legkorábbi kéziratos könyv 1600-ból való,³⁹ egy másik 1613-ból,⁴⁰ vallásos dalainak egy gyűjteménye 1636-ból,⁴¹ egy negyedik könyv pedig 1639-ből.⁴²

Címéből ítélve legtöbb műve a leírhatatlan istenséget tisztelő hagyományhoz tartozik, de sok a didaktikus erkölcszót is. Bádzsíd sokoldalú szerző volt, és művei közé olyan szerzemények is tartoznak, mint az *Andhá kúbrá kau szagun*, 'Előjel egy vaknak és egy nyomoréknak', *Rádzs-kirat*, „Egy király tettei”, mely egy király, egy asztalos és egy kereskedő korábbi születéseinek története, *Karkasz-námó*, 'A veszekedős asszony könyve' vagy a *Múrikh-námó*, 'Az idióta könyve'. Van továbbá néhány szerelmi távollétről (*viraha*) szóló költeménye is.

Nyomtatásban megjelent művei nem mutatják, hogy a delhi nyelvjárás vagy az arab-perzsa szókincs jelentősebben befolyásolta volna őket. A *Pancsámrit* kétsorosainak kiadója még csodálkozásának is hangot ad, hogy muszlim származása ellenére Bádzsíd milyen tiszta hindi nyelvet használt.⁴³ Mindemellett néhány mű címe elárulja szerzőjük perzsa kultúrával való ismeretségét: *Gun Székh-szamvád*, 'Párbeszéd a sejjkel', vagy a *Gun Szúphí-námó*, 'A szúfi könyve', míg a távollétről írott művek *Gun Virah-námó*, 'A távollét könyve', *Virah-vilász*, 'A távollét gyönyörű verse' vagy *Virah szumiran hit upákhján*, 'Távollét, emlékezés és szerelem története' Krisna-kontextusra is utalhat. Figyelembe véve Bádzsíd verseinek sokszínűségét, és hogy a hindukhoz képest viszonylag kevés a bradzsul író muszlim költő, nincs okunk feltételezni, hogy a rékhtá és a fent említett művek szerzője két névkon lenne.

* * *

'Az úr dicső rékhtájának' legszembetűnőbb jellegzetessége a perzsa-arab szavak viszonylag nagy száma: 102 perzsa vagy arab eredetű szó fordul elő összesen 153 alkalommal, ami a mű egészében használt 811 szóhoz képest 19%-os arányt jelent. (A fentebb idézett Dádú-vers 60 szavából 17 arab-perzsa eredetű, ami 28%-os arány.) Érdeemes megjegyezni, hogy a 102 szóból 63-at használtak már a Dádú iskola legfontosabb költői is: Dádúnál 44 szó fordul elő belőlük, Szundardásznál 29. A nyelvtan még sok tekintetben kialakulatlan, de világosan a delhi nyelvjárásra épül, és

időnként erős bradzs hatást mutat, tehát nem különbözik lényegesen a *Bikat kaháni*, a ‘Borzasztó történet’ nyelvezetétől.

A kevert nyelvű versek nyelvtörténeti jelentőségük mellett irodalmilag is értékesek, és a korábban publikálatlan versciklus egykori népszerűségére utal, hogy négy kéziratban is fennmaradt.⁴⁴ A darabos, és gyakran nehezen értelmezhető nyelvtan ellenére vagy éppen annak segítségével, a verseken átsüt a misztikus és a földi szerelem szenvedélye. Néhányukban a földi szerelmet az isteni szerelemmel összekötő iszlám misztikus elképzelés uralkodik, míg többségükben a Krisna-imádók valamint az udvari költők kedvenc témája, a pásztorlányok vágyódása Krisna után. A szerelem tárgya néha Isten, akit nőként mutat be a költő (1, 4, 10), máskor Krisna. Néha a szerelmes közvetlen szavainak vagyunk tanúi, ami inkább jellemző a perzsa hagyományra, néha pedig egy közbenjáró és egy szerelmes párbeszédének, ami pedig a szanszkrit és bradzs hagyomány eleme. A következő négysorosban a *khalaka hī yāra huvā* „a teremtés lett a szeretője” kifejezés hímnemű igealakja azt sugallja, hogy a szeretett személy egy férfiú vágyódásának tárgya:

dila kī dilāsā rī dunī kā tamāsā kali
gama kā karāra dunī dekhai jīsa ūba hai|
vākī muhabati dekhaim taim yā mai yau kyau āvai
ālama kī sāhibī tau aisī jaisī dūba hai|
rāga khuba raṅga khuba āmkhaim khuba bhaumhai khuba
hausa khuba hārī khuba sabhā kai sīsī khuba hai|
umara kī khubī para khalakahī yāra huvā
kaurṁna kaurṁna khubī kahau khuba mahabuba hai|| 1||

El⁴⁵ a szív⁴⁶ vigaszával!⁴⁷ A világ színjátéka a Vaskorban és a bánat állandósága — ezt⁴⁸ látva az ember elveszíti kedvét.

Szerelmét látva miért merülne fel a „te” és az „én”? A világ hatalma olyan, mint egy fűszál.

Szenvedélye gyönyörű, színe gyönyörű, szeme gyönyörű, szemöldöke gyönyörű, vágya gyönyörű, gyönyörű felszisszenése a közönségben.⁴⁹

Ifjúsága gyönyörűségének a teremtés⁵⁰ lett a szeretője. Milyen gyönyörűségét beszéljem? A kedvesem gyönyörű. (1)

Az arab-perzsa eredetű szavak a főnevek között találhatók, az egyetlen kivétel a nyolcszor megismételt *khuba*, ‘gyönyörű’. E főneveken belül a legtöbb szó a szerelemre és az érzelmekre vonatkozik (*dila*, ‘szív’, *dilászá*, ‘vigasz’, *gama*, ‘fájdalom’, *muhabati*, ‘szerelem’, *hausa*, ‘vágy’, *jára*, ‘szerető’, *mahabuba*, ‘kedves’) és a szúfi misztikával ötvöződött földi szerelem légkörét teremti meg. Ezt színezi a klasszikus eredetű költészet megidézésével két azonos töről fakadó szanszkrit szó: a *rága*, ‘szenvedély’, melynek eredeti jelentése ‘vörös es elszíneződés’, és amely ‘hangulat’ jelentésén keresztül zenei szakkifejezésként a magyar nyelvbe is eljutott. A *ranga*, ‘szín’ szó pedig jelenthet viselkedést, mulatságot és szerelmet, sőt távolról utal a szerelmi kézikönyvekre is. A XVI. század második felére mindkét szót annyira elterjedt a népi nyelvű irodalmakban, hogy a közös észak-indiai szókészlet fontos, lassan közhelyszerű elemévé vált. A külvilágra vonatkozó szavak között is inkább arab-perzsa eredetűek vannak: *duní*, ‘világ’, *álama*, ‘világ’, *száhibí*, ‘hatalom’, *khalakahi*, ‘teremtés’. Ugyanakkor itt is megjelenik egy szanszkrit eredetű szakkifejezés, a *kali*, azaz *kalijuga*, az ind világszemlélet jelenkora, a Vaskor, mely minden hindu gondolatvilágának fontos eleme.

Számos vers témája az elhagyott pásztorlányok panasza, Krisna követe, Uddhava felé. Noha arányuk ilyenkor kisebb, az arab-perzsa szavak ilyen szövegkörnyezetben is a vers szerves részét képezik.

*gopī gāi gvālani tau **behāla** hai bihārī bina
hotā na **māluṁma makasūda** kyā tumhārā hai|
īnāīta rahai **makāṁma** kīne hai kamala naina
maiṁna mathi mārāi mādḥau **ēārā** kyā hamārā hai|
jau tau **takasīra** kachu bhaī hai hamārī hari
kijīye jū **māpha** tuma jīte hama hāre hai|
tuma tau sakhā hau sāmkhī sāmci kini kahau
ūdḥau brajanātha braja kāhe taiṁ bisāre hai|| 7||*

Krisna nélkül csüggedtek a pásztorlányok, a tehenek és a pásztorok. Mi a te célod, nem tudjuk.⁵¹

A lótuszszerű kegyesen lakhelyet vett bennünk.⁵² — A Krisna iránti lélekköpülő szerelem lecsapott ránk. Mi a menekvés számunkra?

„Ha valamivel megbántottunk, bocsáss meg, Hari. Te nyertél, mi legyőztünk.”

Te a barátja vagy — ki mást hívhatnánk igaz tanúnak? — Uddhava, miért hagyta el Bradzsföldet Bradzs ura?⁵³ (7)

A négy soros kavitt versforma a bradzsban legtöbbször harmincegy szótagos sorokból áll, melyek hét négyszótagos és egy utolsó háromszótagos ütemre bomlanak, melyeknek első szótaga hangsúlyos. (Habár a hindiben a hangsúly nem feltétlenül a szó első szótagjára esik, a forma hasonlít a magyar felező nyolcashoz.) Míg a szóvégi és nyílt szótagbeli *-a* kiejtése a bradzsban szintelen *sva*, az urdú és a modern hindi általában ki sem ejti azt. Az alábbi vers ritmusára is akkor lehet ráérezni, ha időnként figyelembe vesszük ezt a szabályt (az első és az utolsó sor vége így is unmetrikus):

*tālābelī hoī tana paīma pāsi paryaum mana
palaka aika āva **yāra** merī bhī galī kaum|
sālāti ura mām̐jha sūla dyausa raini sukhana mūla
kāḍhi nātha hātha apanai biraha kī isa salī kaum|
bājīda kahai kara ba jori lagyā neha aba na tori
deha ṭuka **ḍīdāra** kām̐nha janama kī ba jalī kaum|
hāhā hari pūri āsa jahām̐ tahām̐ rahyau pāsa
prāpati hvai pīva jīva merī bhī ralī kaum|| 12||*

Testem nyugtalan, lelkem a szerelem csapdájába esett. Kedvesem, csak egy pillanatra gyere az én utcámba is.

Keblem éjjel-nappal fájdalom gyötri, ó gyönyörök forrása, uram, gyere, és saját kezddel tépd ki a távollét dárdáját.

Bádzsíd mondja kezét összetéve: szerelembe estem, ne törd most össze azt! Csak egy töredéknyit mutasd meg magadat, Krisna, nekem, aki születésétől fogva gyötrelemben égek.

Könyörgöm, Hari, töltsd be vágyamat! Maradj mellettem, ó kedvesem, hogy az én szívem is örömet nyerjen! (12)

A nágarí rékhtá irodalom jelentősége

Minden nyelvtani darabosságuk ellenére Dádú Dajál, Malúkdász, Szvámí Haridász és Bádzsíd kevert nyevű költeményei nem egyéni szeszély szüleményei, hanem egy már meglévő irodalom jelentős nyomait fedezni fel bennük, melynek kezdete általában a XVII. század első felére datált kéziratok hagyomány alapján a XVI. század második felére tehető. Noha mind a hindi, mind az urdú irodalomtörténet-írás évszázadokkal régebbi eredetet igyekezett bizonyítani, a delhi nyelvjáráson született irodalom létezését Észak-Indiában ennél korábbi időkben lehetetlen kimutatni.

A nágarí rékhtá irodalom megszületése függetlennek tűnik a muzulmán szerzők dekkáni és gudzsarí költészetétől. Valószínűleg önálló fejlődés eredménye, melyet segített a delhi nyelvjárás közvetítő nyelv volta, a delhi tájnyelvi formák alkalmankénti használata kevert nyelvjárású szant művekben, valamint a rékhtá stílusú két- vagy többnyelvű verselés létrejötte.

A korai szerzők mindegyike fő irodalmi tevékenységét más nyelvjárásban vagy kevert nyelven fejtette ki, és a rékhtá a költő munkásságának elenyészően kis részét alkotja, melynek használatához akkor folyamodott, mikor iszlámhoz közelálló tartalmat vagy hangulatot is igyekezett kifejezni.

A nágarí rékhtá irodalom a XVIII. században még inkább fellendült. A kevésbé ismert szerzők mellett, mint például Manóhardász és Raszrási, a század több jelentős bradzs költője, Ánandghan, Nágaridász, Bradzsnidhi szintén kísérletezett rékhtával is. A felvirágzást bizonyára segítette az urdú nyelv irodalmi meghonosodása a bomló Mogul Birodalom fővárosában, Delhiben és az urdú további észak-indiai elterjedése. Számos mű azonban mindmáig csak kéziratokban létezik, és a nágarí rékhtá irodalom történetének megírása, és urduhoz való viszonyának pontos megállapítása a jövő feladatai közé tartozik.

Az eddig általam felfedezett mintegy száz rékhtá mű szábelileg elenyészik a milliónyi Bradzs kéziratok között. Ez arra figyelmeztet, hogy e költészet elterjedtségét nem szabad eltúloznunk, és az a XIX. századot megelőző időkben a rékhtá nem vetekedhetett a perzsa, a bradzs vagy később az urdú népszerűségével. Az elfelejtett rékhtá irodalom jelentősége mégis óriási. Nemcsak arról van szó, hogy a hindi irodalom történetét bizonyíthatóan meghosszabbítja mintegy kétszáz évvel, hanem inkább arról, hogy Delhi nyelvjárásának nágarí írásos irodalma kezdetben nem

idegenkedett az arab-perzsa szókincstől, mely a hindi és urdú közötti, Mahátmá Gándhí és mások által támogatott hindusztáni nyelvet oly természetessé tette.